

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/nd.2021-9-298-303

Юлія АРТИМИШИН

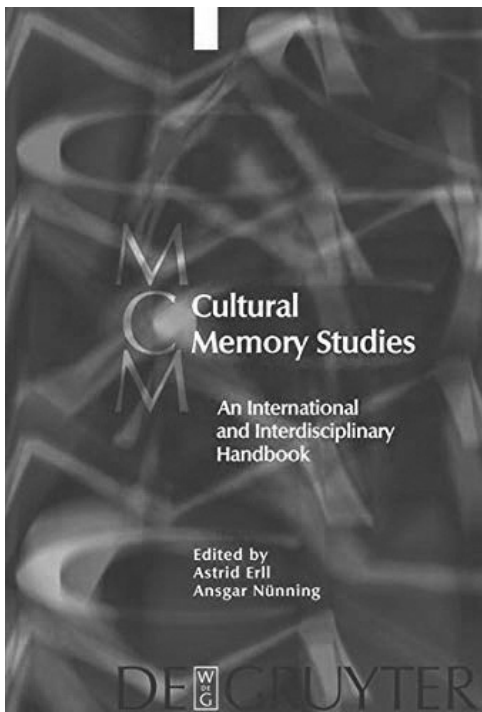
кандидат історичних наук

*молодший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

Огляд книги: Media and Cultural Memory: international and interdisciplinary Handbook / ed. by Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin; New York: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008. 452 p.

У 2008 р. побачив світ міжнародний і міждисциплінарний збірник статей «Медія та культурна пам'ять» за редакцією Астрід Ерлл (Astrid Erll) та Ансгара Нюннінга (Ansgar Nünning). Ця публікація, як наголосила у вступному слові редакторка А. Ерлл, комплексно розглядає цю міждисциплінарну й міжнародну галузь дослідження. У ній міститься огляд основних концепцій дослідження культурної пам'яті. Це поняття з'явилося ще на початку ХХ ст. – у роботах Моріса Альбвакса (Хальбвакса) (Maurice Halbwachs). Проте цей термін стає широкоживаним в останні десятиліття, адже його активно застосовують дослідники в різних країнах, головню гуманітарії. Як зауважують упорядники: «... цей складний концепт культурної пам'яті використовують в історії, соціології, політичних науках, філософії та богослов'ї, психоаналізі, а також в дослідженнях з літератури та масової кому-

нікацій. Культурні дослідження історичної пам'яті проводяться і на міжнародному рівні, зокрема у Франції, Німеччині, Великій Британії, Канаді, Нідерландах. Однак на національному рівні певні академічні традиції та неточності при перекладі можуть і перешкоджати передачі знань про культурну пам'ять» (С. V). Водночас існують певні термінологічні неточності, пов'язані з тим, що саме поняття пам'яті й культурної

пам'яті трактують по-різному. Як слушно зауважили А. Ерлл та А. Ньоннінг, міждисплінарний підхід, поява все більшої кількості нових праць і перекладів зумовлюють переосмислення концепту культурної пам'яті (С. V–VI).

Публікація побудована за проблемним принципом. Збірник складається із шести тематичних частин: «Місця пам'яті», «Пам'ять та культурна історія», «Соціальні, політичні, філософські студії пам'яті», «Психологічні студії з пам'яті», «Література та культурна пам'ять», «Медіа і культурна пам'ять».

У цьому огляді особливу увагу звернено на перші частини збірника, у якому вміщені концептуальні розвідки, присвячені базовим поняттям культурної/колективної пам'яті, місцям пам'яті тощо. Такий дослідницький фокус зумовлює потреба поглиблення теоретико-методологічного знання або ж кращого розуміння загально-живаних у новітній гуманітаристиці термінів.

У вступі до першого розділу редакторка й упорядниці А. Ерлл звернула увагу на концептуальні засади дослідження культурної пам'яті. Видається потрібним подати деякі зауваги дослідниці, адже вони унаочнюють проблеми, пов'язані з різним розумінням терміна та його використанням.

На початку авторка звернула увагу на те, що «культурна пам'ять – це багатозначне поняття, яке часто використовують у дещо двозначному значенні. Адже воно є так званим “umbrella term”, так званою парасолькою, що поєднує в собі медіапрактики та різноманітні структури, як-от міф, монумент, історіографію, ритуал, щоденне пригадування, взаємодія культурного знання, нейронних мереж» (С. 1).

Інша важлива заувага – те, що М. Альбвак (Хальбвак), який уперше ввів концепт культурної пам'яті в гуманітаристику, зробив це також у доволі суперечливий спосіб. Його сучасник Марк Блок (Marc Bloch) неодноразово критикував Альбвакса за те, що він без детального обґрунтування ввів термін з індивідуальної до колективної психології. Тому й досі тривають дискусії щодо доцільності використання термінів колективна та культурна пам'ять, адже в науці вже існують уставлені поняття «міфу», «традиції», «індивідуальної пам'яті», тому немає необхідності вводити додатково незрозумілі й оманливі (С. 1–2). Натомість А. Ерлл у відповідь на цю критику зауважує, що використання поняття «пам'яті» в такий спосіб сприяє «діалогу» між таким наукам, як історія, психологія, соціологія, літературознавство (С. 2).

Потрібно наголосити, що ще одна важлива риса цієї публікації – це, так би мовити, академічна чесність. Зокрема, А. Ерлл, представляючи авторський колектив, наголошує, що книга побудована на основі ширшого розуміння концепту культурної пам'яті, але автори погоджуються на певне спрощене його визначення. Під цим поняттям вони розуміють «взаємодію між сучасним та минулим в соціокультурному контексті (вимірі). Таке розуміння терміна дає змогу охопити цілий спектр явищ, як можливих об'єктів досліджень культурної пам'яті, починаючи від індивідуальних актів пригадування та соціального контексту колективної пам'яті (від сім'ї, друзів, ветеранів) до національної пам'яті із її “винайденням традиції”, і до різних вимірів транснаціональних місць пам'яті, як-от Голокост чи трагедія 9/11 (11 вересня)» (С. 2). У наступних частинах статті авторка подає більш деталізоване визначення термінології, про яку мовитиметься і в інших публікаціях (виміри, рівні культурної пам'яті – індивідуальні та колективні) (С. 3–6).

Перша частина збірника, об'єднана темою «місць пам'яті», містить розвідки про античні витоки (традицію) цього концепту, його італійські особливості, т. зв. проект

«Серединної Європи», функціонування цього поняття в США та їх комеморативному контексті.

На мою думку, треба звернути особливу увагу на публікацію нідерландського дослідника Піма ден Боера (Pim den Boer) «Locī memoriae - Lieux de mémoire» («Місця пам'яті»). Його стаття присвячена концепту «місця пам'яті», зокрема висвітлює виток цього поняття з античності. В українській гуманітаристиці в останні роки з'явилося чимало розвідок про різні виміри «місць пам'яті», проте не так багато дослідників приділяють увагу теоретично-історичному підґрунтя цього терміна.

Отож, як зауважив Пім ден Боер, чи не вперше важливість місця, розташування в пам'яті зауважив грецький поет Сімонід із Кеоса (Σίμωνίδης ο Κεῖος) (VI ст. до н. е.). Він був запрошений на трапезу, під час якої стався нещасний випадок – обвалився дах і загинуло кілька людей. Поетові чудом вдалося уникнути смерті – на час обвалу він залишив кімнату. Після інциденту завдяки Сімоніду легко ідентифікували загиблих людей, адже він запам'ятав, хто де сидів під час трапези. Отож цей випадок засвідчив важливість локалізації та місця для пам'яті (С. 19). Цю розповідь вважають, по-суті, винаходом мнемотехніки, і згодом її переписали та доповнили своїми роздумами багато латинських риторів, найбільш відомий із них – Цицерон (Marcus Tullius Cicero) та Квінтіліан (Marcus Fabius Quintilianus) (С. 19–20).

Відновив використання цього поняття П'єр Нора (Pierre Nora). Автор зауважував, що дослідницький проект «місць пам'яті» розпочався 1977 р. із вступного семінару П. Нора у Вищій школі соціальних наук. Водночас, наголошуючи, що, на відміну від античності, де «місця пам'яті» «були необхідною мнемотехнікою, або ж як для Цицерона та Квінтіліана – розумовим засобом, вільним від ідеології, у П'єра Нора цей концепт теж є певним мнемотехнічним засобом, але вкрай ідеологічним, сповненим націоналізму, який далекий від вільних чи нейтральних ціннісних суджень» (С. 21). Отож така ремарка вкрай важлива для розуміння того, що більшість місць пам'яті або створені, або винайдені, щоби служити «національним державам». Насамперед цей концепт був створений для збереження ідентичності французької нації, адже відображає «поняття національної історії як набір ментальних засобів французьких громадян» (С. 21).

Далі у статті автор полемізує із П. Норою, який вважає, що Франція – унікальна країна, зокрема республіка відрізняється від сусідів тим, що в ній систематично відбувалося творення місць пам'яті, та водночас Французька держава «авторитарна, уніфікована, виняткова, універсальна та дуже історична». П. Боер зауважував, що британські й німецькі місця пам'яті створювались подібно як і французькі, тобто за тими самими принципами, а єдина відмінність – «універсалізм», який сформувався ще від Французької революції та згодом був кодифікований у «Декларації прав людини та громадянина». «Цей універсалізм був властивий французькому республіканізму і двом імперіям, що існували в ХІХ ст. Ці нереспубліканські режими були авторитарними, уніфікованими і винятково історично орієнтованими, як і Британська та Німецька імперії» (С. 21–22).

Інша важлива заувага дослідника – коментар про те, що цей концепт має важливе практичне значення та доволі швидко й легко запозичений іншими країнам. Однак існують певні труднощі з його перекладом, зокрема немає проблем із перекладом концепту «місця пам'яті» на такі європейські мови, як, наприклад, іспанська й італійська, але для решти романських він менш придатний. До прикладу, в англійському перекладі давніх латинських текстів із риторики «місця пам'яті» перекладають як «бекграунд (тло) пам'яті», натомість існує суттєва проблема з німецькою мовою, адже в ній важко знайти

точний відповідник для означення як простору, так і пам'яті. П. Нора, перекладаючи власні есеї для німецькомовних читачів, знайшов такі відповідники для свого терміна, як «центри», «вузли», «перехрестя» і навіть «бакен». Проте ще більше запитань виникає при перекладі самого поняття «пам'ять». Перше модерне визначення означає сприйняття, а старіше – «з дидактичними конотаціями, що може означати як і “вчити”, так і “навчати”. Наприклад, це слово використовував Мартін Лютер в перекладах Біблії».

Дослідник П. Боєр у висновках наголошує, що «місця пам'яті» – це не транснаціональний термін, як-от демократія. Труднощі полягають не лише в перекладі визначення, а й у європейській перспективі позитивістського уречевлення поняття «місць пам'яті». Отож треба враховувати «мовні концептуальні відмінності» та загальноєвропейський контекст, використовуючи цей концепт (С. 23–24).

Цей збірник складається як із теоретичних, так і більш прикладних статей. Серед них можна виділити публікацію американського історика Джея Мюррея Вінтера (Jay Murray Winter) «Місця пам'яті та тінь війни». У нарисі дослідник використовує термін у більш вузькому значенні для позначення фізичного місця, де відбуваються комеморативні практики, зокрема місця поховання загиблих на війні, які масово почали з'являтися протягом ХХ ст. (С. 61).

Зокрема, Дж. М. Вінтер зауважив, що в сучасному періоді більшість «місць пам'яті» втілені в певні події та чітко відокремлені від релігійних свят. Проте існують певні винятки та збіги, наприклад, похід до пам'ятних місць у День перемир'я 11 листопада у країнах, що вшановують кінець війни 1914–1918 рр., досить близький до католицького свята Всіх святих 2 листопада. А в інших країнах, де переважають католики, ці два дні мають два напівсакральні значення у просторі громадського поминання. До прикладу, спершу відбувається візит на кладовище, а потім – відвідування військового або іншого меморіалу. День закінчення Другої світової війни у Європі, 8 травня, – це також день Святої Жанни Дарк (Jeanne d'Arc) (С. 61–62).

Дослідник Дж. М. Вінтер також наголосив, що поминання на місцях пам'яті для спільноти – одночасно важливе та інформативне моральне повідомлення, тому події, пов'язані з національною образою, дуже рідко представлені в публічному просторі, на противагу популярній повчальній формулі «ніколи знову», яка стала головною в ізраїльському Дні пам'яті жертв нацистських переслідувань євреїв. Натомість, якщо в суспільстві є сумніви щодо моральності, наприклад, у війні, чи державної політики, то форми втілення пам'яті таких загальноновизнаних дат чи місць просто не існує, як у закінченні Алжирської війни у Франції чи В'єтнамської у США (С. 62).

А далі автор розвиває думку про політичну заангажованість «місць пам'яті» (С. 62–65), адже наукові дискусії навколо них насправді відображають те, «до якої міри вони є інструментом домінантних політичних сил» (С. 62). Чудова ілюстрація цих думок – перелік таких пам'ятних дат: «День взяття Бастилії у Парижі, чи День незалежності у Філадельфії або в іншому місті США». А також інші події, тісно пов'язані зі встановленням нового режиму і поваленням старого, наприклад: «7 листопада було днем більшовицької революції і встановленням комуністичного режиму в Росії. Ця дата символізувала новий порядок та виклик своїм всесвітнім ворогам. А марш солдатів із зброєю був як і моментом комеморації дислокованої у Москві радянської армії, так і бравадою, що демонструвала міць та силу за межами Кремля, і своє місце в російській та світовій історії» (С. 63).

Не залишає поза увагою Дж. М. Вінтер ще одну важливу проблему – людський потенціал, залучений до творення місця пам'яті, його фінансування та подальше

утримання у належному стані (С. 65–67). Автор зауважує, що комеморативні об'єкти майже повністю фінансує держава (здебільша у протестантських країнах), де переважають утилітарні та практичні меморіали. На протигагу їм у католицьких державах «поняття “корисного меморіалу” містить суперчливість у самих термінах, адже символіка та практичність є взаємовиключними» (С. 66).

Автор особливу увагу приділяє різним утіленням вшанування пам'яті у протестантських країнах, зауважуючи, що «у Великій Британії є меморіальні палати в лікарнях, стипендії в школах і університетах, поряд із ними існують пам'ятні дошки для крикету. У Сполучених Штатах Америки та Канаді існують пам'ятні шосе. У цих країнах, як правило, за приватні кошти фінансується більшість меморіальних форм, очевидно, держава теж надає певні субсидії та гранти, проте більшість коштів надходить з кишені простих громадян. Таке ж неписане правило діє у Великій Британії, де існує дуже широка форма громадського поминання» (С. 66). Останню частину розвідки Дж. М. Вінтер присвячує естетиці та формі втілення місць пам'яті. Ці питання дослідник аналізував на взаємопов'язаних естетичному й семіотичному рівнях (С. 67–70). У фокусі уваги автора перебувала практика вшанування загиблих у Першій світовій, адже ця війна стала «промисловою» із кардинально іншим, новим, озброєнням, але вона не змінила підходу до формування місць пам'яті, які й надалі тяжіли до середньовічних канонів, і з героїським пантеоном. У ньому центральне місце займали напівсакральні образи святих героїв. Загалом, як наголосив Дж. М. Вінтер, протягом усього ХХ ст. на військових меморіалах переважала людська форма вираження пам'яті, тобто така, у центрі якої була людина, особливо в католицьких країнах, а у протестантських поширеними стали меморіали у виглядіobeliskів, які також, треба відзначити, розташовані на публічному, а не церковному просторі. Суттєвий зсув до абстрактного візуального втілення сформувався в останній чверті ХХ ст. – «абстракція стала основною мовою меморіального вираження», без національних рис, винятки становлять радянські пам'ятники, у яких чітко виражений «героїчний романтизм». Особливі зміни принесли меморіали, пов'язані з пам'яттю про Голокост, місця проживання євреїв, що відображають дуже різні форми, зокрема й постмодерні, але сукупно всі вони – втілення «метафори, що викликає тривогу, нелінійне уявлення нерепрезентабельного (невтіленого)» (С. 69–70).

Другу частину збірника розпочинає розвідка ізраїльського історика Алона Конфіно (Alon Confino) «Пам'ять та історія ментальностей». У ній автор розкриває непрямі, проте важливі методологічні зв'язки між цими поняттями. Так науковець, який займається вивченням пам'яті, звернувши увагу на ці взаємозв'язки, розширює інтерпретаційні можливості дослідження (С. 77).

Алон Конфіно наголошує на тому, що Моріс Альббакс (Хальббакс) та засновники Школи анналів Марк Блок і Люсьєн Февр (Lucien Febvre) працювали над пов'язаними темами й були особисто знайомі. Найголовніший внесок М. Альббакса (Хальббакса), на думку автора, полягав у тому, що він встановив «зв'язок між соціальною групою та колективною пам'яттю», а «батьки-засновники» Школи анналів відмовилися від вивчення політичної історії на користь «соціальних й економічних структур суспільства та його системи переконань і ментальних рис» (історія ментальності – *histoire des mentalités*) (С. 77).

Завдяки роботі М. Блока та Л. Февра з'явився новий підхід до вивчення історії, у якому центральне місце належить колективним уявленням, міфам та образам. У

1924 р. М. Блок опублікував книгу про середньовічні обряди зцілення, використавши чи не вперше такі поняття, як «колективні ідеї» та «колективні уявлення». У середині 1920-х років, як наголосив А. Конфіно, саме М. Блок почав використовувати термін «колективна пам'ять», який згодом застосував М. Альббакс (Хальббакс). Також перу Блока належить схвальна рецензія на книгу М. Альббакса, але водночас, як зауважував автор, він критикував його за бездумне використання теоретичних концептів без належного практичного пояснення. Однак такі ж «огріхи» містить конструкт «історія чутливості» (відгалуження історії ментальності, придуманої Л. Февра) (С. 78).

Отож А. Конфіно спрямовує читача до думки, що вивчення історії ментальності й пам'яті – визначні підходи в гуманітаристиці, яким хоча й бракує теоретичної чіткості, проте ці два концепти допомагають вивчати «людське суспільство шляхом дослідження колективних уявлень і вірувань людей минулого за допомогою історико-соціологічних інструментів» (С. 78).

Також А. Конфіно зауважує, що до середини 1990-х років термін «пам'ять» став одним із провідних концептів, адже завдяки їй дослідженням актуалізувалися складні проблеми, які ще покоління раніше не були відомими. Один із найвагоміших здобутків цих років – спростування тези про те, що німецьке суспільство після 1945 р. замовчувало тему війни та знищення євреїв. Зокрема, у Західній Німеччині тривала жвава дискусія про націонал-соціалізм на місцевому рівні як у приватній, так і громадсько-політичній сферах. Однак історик слушно зауважив, що концепт пам'яті через надмірне використання знецінюється, самі ж дослідження стають передбачуваними (С. 79).

Інша важлива теза – твердження про певний, на перший погляд, прихований зв'язок термінів «історія ментальності» та «пам'ять». Перший із них Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff) схарактеризував як «новинку, яка відразу ж знецінилась через надмірне використання. Він представляє нову сферу дослідження, шлях, який викликає сумніви щодо його наукової концептуальності, гноселогічної достовірності». Таке ж означення можна використати для характеристики студій пам'яті, які засуджують через надмірну риторичність та певну нечіткість. Водночас ці два концепти, хоча й не мають «додаткової пояснювальної цінності, їхнє значення залежить від поставлених проблем і використаних методів... Є велика перевага в мисленні історії пам'яті як історії колективної ментальності. Такий спосіб міркування протистоїть актуальному визначенню галузі, і навпаки – використовує пам'ять для дослідження ширших питань про роль минулого в суспільстві. Історію пам'яті корисно й цікаво показати не тільки як минуле, представлене, скажімо, в окремому музеї, а й як історичний менталітет людей, змішані вірування, звичаї та символічні уявлення, які формують уявлення людей про минуле» (С. 80).

Отож збірник статей «Медія та культурна пам'ять» за редакцією А. Ерлл та А. Нюннінга – важливий внесок для розширення методологічних підходів у вивченні такого складного й багатогранного концепту культурної пам'яті, який використовують в історії, соціології, політичних науках, філософії та богослов'ї, психоаналізі, а також у дослідженнях із літератури та масової комунікації. Однак, незважаючи на всебічний виклад проблематики, у фокусі збірника головню Західна Європа, США та Канада, тому цікавим був би погляд на питання функціонування культурної пам'яті в Центрально-Східній Європі.

Публікація видана у 2008 р., однак більшість статей, як практичного, так і теоретичного спрямування, доволі новаторські й малознані для українського читача.